
JOVAN VAGENHALS

POVODOM STOGODIŠNJICE
NARODNOG POZORIŠTA
U BEOGRADU

POZORIŠTE— ZA I PROTIV

Jedna burna debata u Narodnoj skupštini Srbije 1875/6

Od 1841. u Beogradu su manje-više stalno bile prikazivane pozorišne predstave. Izvodile su ih razne trupe, najčešće sastavljene od glumaca iz Vojvodine. U toku svog boravka u Beogradu, četrdesetih godina, Jovan Sterija Popović je pokušao da, pored niza drugih kulturnih ustanova koje je zasnovao, stvori i stalno pozorište. U tome nije uspeo, kao ni mnogi posle njega. Pedesetih godina organizovan je čak i odbor za izgradnju budućeg pozorišta, dobijena je lokacija i započeti prvi radovi. Pa ipak, na ostvarenje ove velike zamisli moralo se još dugo čekati.

Mada su uslovi bili odavno sazreli, neposredan povod za konačnu odluku bio je sasvim neobičan. Antonije Hadžić opisao je taj događaj ovako: »U povesnici Narodnog pozorišta našeg značajna je godina 1867. Te godine, meseca marta, nalazilo se pozorište naše u Temišvaru. Tu dobija Jovan Đorđević od Jovana Boškovića pismo, u kojem ga poziva da što pre dovede pozorišnu družinu našu u Beograd, da bi se mogla suzbiti namera nekog nemačkog pozorišnog upravitelja po imenu Karla Revajija, koji je u to doba počeo davati predstave na nemačkom i srpskom jeziku, pa se razmetao da će on da 'osnuje u Srbiji stalno srpsko narodno pozorište'.« Uzbuđen time, Bošković je preklinjao Jovana Đorđevića da smesta dođe, »da ne puca po svetlu grdna bruka da je Nemač Srbima u Beogradu osnovao Narodno pozorište.«

Shvativši stvar ozbiljno, Jovan Đorđević je prekinuo gostovanje po Banatu novosadskog Srpskog narodnog pozorišta, čiji je upravnik tada bio i dojurio sa trupom u Beograd. Puna četiri meseca, od septembra 1867, davao je predstave u dvema beogradskim gostioničkim salama. Nji-

ma je često prisustvovao knez Mihailo, sa svojom pratnjom. Obrazovan čovek i prosvেćen vladar, on je dobro poznavao pozorište, voleo ga i cenio; shvatao je njegovu ulogu u podizanju nacionalnog duha i kulturnog napretka. Nekoliko puta je razgovarao sa Jovanom Đorđevićem i kazao mu:

»Sazidaćemo mi vami teater za sebe, pa ćete biti sasvim zadovoljni. Držim da nije pogrešno ako se zauzmemo za ono što je, takoreći, samo sobom postalo i pokazalo da ima u sebi života. Vaši članovi predstavljaju izvrsno, to nisu više diletanti početnici.« Da bi mu više puta ponovio:

»Nama je pozorište potrebno.«

To nije bilo samo obećanje, već odluka. Zahvaljujući pomoći kneza Mihaila, pre svega ogromnoj materijalnoj, 25. jula 1868. obrazovan je odbor od 17 članova za osnivanje Narodnog pozorišta u Beogradu, a isti odbor je, već pet dana kasnije, raspisao konkurs za prijem glumaca od kojih će se obrazovati prvi ansambl. Odjedared, sasvim neočekivano, posle više decenija pionirskog rada putujućih družina po Srbiji, posle beskrajnih i krajnje mučnih napora da se stvori stalno pozorište, počev od boravka Joakima Vujića u Kragujevcu 1834, sve se odvijalo tako brzo i glatko da je prevazilazilo nade i najvećih optimista.

Kamen-temeljac na Stambol-kapiji, na mestu gde je do nedavno bilo mučilište i gubilište Srba, stavljen je 30. avgusta, 17. oktobra donet je prvi zakon o Narodnom pozorištu u Kneževini Srbiji, a 20. oktobra Jovan Đorđević postavljen je za prvog upravnika Narodnog pozorišta. Već 22. novembra novoosnovani ansambl Narodnog pozorišta izveo je svoju prvu predstavu, u privremenoj sali u jednoj privatnoj kući; bila je to istorijska drama u pet činova »Đurađ Branković« od Karla Obernjika, koju je posrbio i temeljito preradio za domaće potrebe sam Jovan Đorđević.

Najzad, 11. novembra 1869. svečano je otvorena novosagrađena zgrada Narodnog pozorišta. U međuvremenu knez Mihailo je bio ubijen; u znak zahvalnosti prema njegovoj ulozi u stvaranju Narodnog pozorišta, te večeri je izvedena apoteoza »Posmrtna slava kneza Mihaila«, prigodan komad koji je za ovu priliku napisao Đorđe Maletić.

Štampa je dugo pisala o velelepnoj zgradi, bleštavo osvetljenoj bezbrojnim gasnim svetiljkama, o njenom sjaju, veličini, lepoti, za kakvu Beograd dotle nije znao, o »prekrasnoj glumi«, o »uzbudljivim« komadima koji »plene duh naš i sva čula«. Ali čim je prošao zanos, počela se osećati neumitna realnost. Ogromna zgrada sa 800 sedišta u orijentalnoj palanci od jedva 25.000 stanovnika, u kojoj su još 1867. ulicama patrolirali

turski nizami, bila je beznadežno prazna, a za održavanje ansambla i velike moderne zgrade bilo je potrebno mnogo novaca, suviše za siromašnu malu Srbiju, pogotovo što je veliki zaštitnik i mecena pozorišta knez Mihailo bio mrtav.

Materijalne teškoće postajale su sve teže. Jovan Đorđević se polako odricao svojih ambicioznih planova. Plate glumaca su bile ne samo smanjivane, nego i neredovno isplaćivane. Nastalo je osipanje glumačkog ansambla, padanje poleta iz prvih dana. Problemi su nicali na sve strane. Kriza je dostigla vrhunac 10. juna 1873, kada je pozorište, zbog nestašice novca, moralo prestati sa radom. Trupa se razišla, a Jovan Đorđević se zaposlio kao profesor.

Na sreću, Narodno pozorište, jednom stvoreno, postalo je suviše živa stvarnost u Beogradu da bi se dalo tako lako zadugo ugasiti. Entuzijasti pozorišni, koji su ga nosili od početka, uspjeli su da ga ponovo pokrenu 7. marta 1874. Samo, njegova materijalna situacija se godinama i godinama nije popravljala, ono je bilo osuđeno na stalno tavorenje i borbu sa najcrnjom oskudicom. Razume se, Narodno pozorište izdržavalo se iz budžeta Ministarstva prosvete; prihodi od ulaznica bili su minimalni i krajnje neizvesni. No čak i za onu krajnje skromnu sumu dobijanu od Ministarstva prosvete, s kojom se jedva uspevalo dogurati do kraja sezone, morala se početkom svake sezone biti bitka iznova. U krajnje siromašnoj, nerazvijenoj Srbiji, iscrpljivanoj uz to skoro neprekidnim ratovima, prihodi vlade bili su bedni, a potrebe bezmerne — na sve strane. Pri izglasavanju godišnjeg budžeta, u Narodnoj skupštini, svake jeseni se ponovo postavljalo isto pitanje: Možemo li mi uopšte da izdržavamo Narodno pozorište, kad imamo toliko prećih potreba?

Koliki je problem predstavljalo Narodno pozorište za vladu, i celu zemlju, najbolje se vidi po burnoj debati koja je 2. januara 1876. vođena o njemu u Narodnoj skupštini Srbije. Ova jedinstvena skupštinska rasprava, jedina u celini posvećena pozorištu, veoma je značajna za kulturnu i političku istoriju Srbije, jer su u njoj učestvovali najistaknutiji političari i intelektualci onoga vremena. Braneci ili napadajući pozorište, oni su iznosili svoje poglede ne samo na kulturu nego i na nacionalni život u celini. Štaviše, u ovoj raspravi se kao u žiži, sučeljavaju i prelamaju osnovne kontraverze razvoja srbijanskog društva, koje su, u blažem vidu, ostale aktuelne sve do naših dana.

Da bi se bolje shvatila problematika te debate i okolnosti pod kojima se odvijala, neophodno je izneti neke istorijske podatke.

Posle ubistva kneza Mihaila Obrenovića III, za vladara Srbije proglašen je, 20. juna 1868, knez

Milan Obrenović IV, ali, kao nepunoletan (rođen je 10. avgusta 1854), stvarno je stupio na presto tek 10. avgusta 1872. U to vreme vladala je Srbijom Liberalna stranka, koju je vodila inteligencija, većinom školovana na najuglednijim zapadnim univerzitetima, sa mladom, poletnom buržoazijom, mada još sasvim malobrojnomo i ekonomski slabom. U leto 1875. održani su u Srbiji opšti izbori, pošto je liberalska vlada Aćima Čumića, u kojoj je bio ministar prosvete čuveni naučnik i prosvetitelj Stojan Novaković, bila primorana da podnese ostavku. Liberalna stranka je ponovo dobila ogromnu većinu, pa je njen istaknuti član Ljubomir Kaljević (1841—1907) 26. septembra 1875. obrazovao novu vladu. To je bio vrlo ugledan političar i intelektualac. Studirao je u Hajdelbergu i Parizu. Dobar novinar i publicist, bio je glavni urednik lista »Srbija«, glasila »Ujedinjene omladine srpske«, a zatim je, kao narodni poslanik 1871—77, izdavao svoj list »Budućnost«, u kojem je, kao i u svom celokupnom političkom i publicističkom radu, zastupao nacionalno-oslobodilački program u spoljnoj, a liberalni u unutrašnjoj politici. Pre nego što je postao predsednik vlade, bio je predsednik Narodne skupštine. U toku svog mandata ostvario je mnoge korisne reforme. Pre svega, ublažio je kruti centralizam kneza Mihaila, davši opštinama veću samostalnost, i ukinuo preventivnu cenzuru.

Ministar prosvete u njegovoj vladi, koji će nastupiti kao glavni branilac Narodnog pozorišta u skupštinskoj debati, bio je Stojan Bošković (1833—1908), takode istaknut intelektualac, francuski đak. Dugo godina je bio profesor, zatim direktor gimnazije, urednik, izdavač, pisao je udžbenike i rečnike, članke i knjige iz oblasti istoriografije, politike, jezika i, naravno, svoje uže specijalnosti, prosvetarstva. Bio je ministar prosvete i u vladi Jovana Ristića, od 1879, ali je kasnije proganjan i hapšen zbog svojih naprednih shvatanja, pa je pobjegao u emigraciju i niz godina proveo u Parizu.

Početkom decembra 1875. Kaljevićeva vlada je iznela u Narodnoj skupštini svoj program i predlog budžeta za sledeću godinu. Žestoke rasprave trajale su skoro puna dva meseca, iz dana u dan, često do duboko u noć. Opozicioni poslanici, naročito radikali-socijalisti, najbrojniji i najborbeniji među njima, ogorčeno su se suprotstavljali svakom vladinom predlogu. Kad se stiglo do debate o pozorištu, temperatura je bila podignuta do usijanja, tako da se nisu birala sredstva. S principijelnih stavova i argumenata, brzo se prešlo na demagogiju, intrige, podmetanja, uceñivanja, vređanja. Na žalost, strančarstvo i politikanstvo najniže vrste, bezobzirna borba za vlast, stavljanje ličnih interesa iznad svega, jognasto opozicionarstvo po svaku cenu, žestoke i mračne strasti, mržnja i osvetoljublje do istre-

bljenja — sve je to već bilo uzelo opasnog maha u javnom životu Srbije.

Dakle, 2. januara 1876, pošto je predsednik Narodne skupštine otvorio sednicu, izvršio prozivu poslanika i pročitao zapisnik sa prethodne, dao je reč izvestiocu Finansijskog odbora, u kojem su već bile vođene diskusije o budžetu, pre nego što je iznet poslanicima na glasanje¹⁾.

Izvestilac M. Radovanović čita: Narodno pozorište: Upravitelj pozorišta 9.000 groša poreskih; dramaturg 7.800 gr. por.; blagajnik 4.200; na ime pomoći Narodnom pozorištu 52.200 gr. por.; na osiguranje zgrade, svega nameštaja i imanja pozorišnog od vatre 8.800 gr. por. I ovde većina odbora finansijskog nije ništa primetila, zato što je i u prošlom budžetu bilo toliko.

Sekretar St. D. Popović: Molim vas čujte izveštaj manjine odbora finansijskog. (Čita:) Pomoć Narodnom pozorištu, kao posve luksuzna, prema mlogo prećim nepodmirenim potrebama prosvetnim, ukida se, i time se ušteđuje 60.600 gr. por. P. Đuričković: Pozorište, gospodo, po mome shvatanju, imanje je jedne zadruga, a ta zadruga je Srbija. Starešina jedne zadruga najpre podmiri sve nužnije potrebe, pa onda dolazi potreba za ukrašenje doma itd. Za našu zemlju, koja ima mlogo nužnih i najnužnijih pitanja i potreba, koje su za naš život nužne kao vazduh za disanje, kažem da nismo podmirili, a naprotiv podmirujemo one potrebe koje su nam manje nužne — kao što je pozorište. Zato sam ja da se na pozorište za sad ni sitne pare ne da, dok Srbija ne bude napjre sve svoje najnužnije potrebe podmirila.

Jevrem Marković: Manjina odborska stavila je tamo primedbe svoje zato što je uvidela da pozorište doista nema za nas nikakve vrednosti. Kad bi pozorište srpsko bilo onakova tipa kao što je bilo u starih Grka, kad su iznosili na pozornicu žive karaktere, bilo bi možda neke koristi za narod, kad bi se u tome pozorištu — na bini — stavljali na ugled karakteri iz naroda i istorije, koji su što učinili i žrtvovali se za narod, onda može biti da bi bilo neke koristi za narod. Ali pozorište naše kao što je danas, u kome se predstavlja pukovnik od 18 godina, ili gde se kaže da jedan propali grof ili baron ne može da dignu sanduk na leđa što su mu nežne ruke, ne odgovara pozivu našega naroda. Pozorište naše nije to što bi moglo da koristi. Pa kad nije to,

¹⁾ Mada veoma značajna i interesantna, ova debata nije ovde mogla biti objavljena u celini zbog svoje dužine, već je data u sažetom obliku, ali su sve teze i argumenti učesnika u diskusiji savesno i u potpunosti prezentirani. Razumljivo da se nastojalo da govori poslanika budu verno reprodukovani, onako kao što su ostali zabeleženi u stenogramu, pa ipak se nije moglo izbeći izvesno redigovanje i usaglašavanje današnjem jeziku i pravopisu — kako bi se postigla neophodna čitljivost.

nego je čisto jedna luksuzna ustanova, ja sam da narod srpski na ovo ne treba da plaća: Ako je to potreba jednog izvesnog dela publike, onda neka ona na to i troši, svako je gospodar od svojega džepa. Ali kad to nema nikakve celi i ne odgovara potrebi narodnoj, onda zašto narod da strada. Naš narod još ore adamovim plugom, ima osmoćoškovna kola. Da pozorište bar razvija u nama neku tendencioznu misao za neki viši rad, ali i od toga nema ništa. Dakle, pozorište ovakovo kao što je danas, nama ništa ne treba.

M. Kujundžić:²⁾ Gospodo i braćo! Vidim da se strašne stvari ovde pred nas iznose. (Viču: Oho!) Narod, kaže se, koji nije svoje najnužnije potrebe podmirio, taj narod hoće da podmiruje svoje luksuzne potrebe. Šta više, koji se, kao što u predlogu jednom pre neki dan čusmo, muči danju i noću, taj narod potrže se ovde da podmiruje potrebe 'seira' za gazde i gazdinice, za gospodu, gospode i gospođice u Beogradu. Ako uzmemo ozbiljno ovaj prigovor, onda su to odista strašne stvari. Na takvo ozbiljno pitanje dopustite ja najpre da sa svoje strane vas upitam ovo: Vi, koji ste ovde na skupštini, većinom ste može se kazati ljudi imućni, vi ste gotovo svi dobre gazde. Šta više, za vreme dok ste ovde u Beogradu, ne možete nikome kazati da ste sirotinja koja samo radi danju i noću, a ništa nē uživa, koja samo služi za podmirenje tuđih potreba. Pa kada ste i svi vi ovde u Beogradu one gazde, koje malo čas spomenuh, onda ste bili bar koji put u pozorištu. I šta ste našli tamo u pozorištu? (Čuje se: Ništa!) Doista, gospodo, za onoga koji se oseća u svemu svome gazdinstvu imovnom toliko skućen umno, tako samoživ, da nema osećaja ni za kakvu višu misao, ni za kakvo mužanstvo, ni za kakav svetao karakter, za toga je doista 'ništa', gospodo, kao što reče jedan brat poslanik. Ali setimo se malo iskrenije, šta vidimo tamo? Da li se tamo hvale i uspavljuju gazde i gazdinice, gospode i gospođice, da li se tamo uznose bogataši? Ko se upravo tamo ismeva i ko se obnažen od lagarija u svojoj crnoj prirodi na videlo iznosi? Iznosi se obnažen licemer, koji jedno misli a drugo govori. Iznosi se na videlo kaišar, koji pod bičem sudbine najposle mora da iskusi da je sam uzrok ne samo tuđem zlu, nego i svojoj rođenoj propasti. Da li je dakle u pozorištu mesto gde se hvale gazde i gazdinice, gospoda i gospode? Naprotiv! Mi vidimo baš u pozorištu pravom da se na gotovanstvo napada

²⁾ Milan Kujundžić Aberdar (1842—1893), član vladajuće Liberalne stranke, jedan od tada najistaknutijih pisaca, filozofa i političara. Posle prava u Beogradu, studirao filozofiju u Beču, Minhenu i Oksfordu, gde je diplomirao 1865. Odmah potom postao profesor filozofije na Velikoj školi, a zatim, bacivši se na politiku, poslanik na strani, pa predsednik Narodne skupštine i, kasnije, ministar prosvete. Nizom radova iz oblasti filozofije i estetike zauzeo ugledno mesto u istoriji srpske kulture. U vreme ove debate bio je član Književno-umetničkog odbora Narodnog pozorišta.

i da se tamo nikome većma ne škodi nego istim gazdama, istoj gospodi i gospodicama, koji hoće bez ikakvih čovečnih i narodnih vrlina o tuđem trošku da uživaju. U pozorištu baš se gleda da se iznese na videlo potpuni sjaj duše i važnost vrline.

Sem toga može se reći da je pozorište deo škole. Naravno, kad bi čovek uzeo svu školu tako kao u osnovnim školama, gde se uče izvesne misli napamet, gde đak radi samo ono što vidi da njegov učitelj radi, onda bi se mogo upitati, kakva je to škola u pozorištu? Jer, reći ćete, ako pozorište iznosi mane društva, onda naopako, tu je mesto da čovek baš sam uči te mane. Gospodo i braćo, valja da se opomenemo da u školi nije glavno i jedino da se nauče napamet izvesna znanja, nego da se podstakne samostalno razmišljanje i da se oblagorodi duša mladića. Pozorište baš time, što iznosi na videlo mane i vrline, čini da naša deca, koja se ovde vaspitavaju, nalaze u pozorištu plemenita interesa, i bolje je kud i kamo da naša omladina tu traži svoja zadovoljstva, nego li u kafanama i na drugim lošim zabavnim mestima. Ja se usuđujem dodati još i to, da je pozorište i deo crkve. Ja ću pomenuti ovo naročito stoga što je, na žalost, baš sveštenik našao se koji je ovde prvi izašao da govori protiv pozorišta. (Žagor.) Pozorište pravo, gospodo, radi slično onome što se radi i u crkvi. Mi vidimo na primer da se u crkvi hvale junaci starog doba. Šta više, mi vidimo da se tamo hvale i junaci bez junaštva i rada za blagostanje čovečanstva, ali u pozorištu ne vidimo da se hvale samo jevrejski junaci Makaveji i grčki isposnici, nego i junaci od godine 1815. i 1804. itd. U crkvi se najviše kaže »Podajte Bogu božije, a caru carevo!«, a u pravom pozorištu se dodaje pored toga »Podajte i narodu narodnje!«. Prema tome, gospodo, ja moram kazati da narodno pozorište nije potreba lična jednog čoveka, da ono nije samo zato da zadovolji luksuz i 'seir', nego da je potreba i poluga čovečanskog i narodnog obrazovanja. Pravo narodno pozorište nije dakle nameštaj u zgradi narodnoj, nego prozor bez koga će i najtvrdja zgrada imati na sebi tragove mraka i vlage nezdrave.

Kad bi narodno pozorište postalo mesto luksuza i 'seira', ja bih, gospodo, bio prvi koji bih tražio da se ukine pomoć takovom pozorištu. Verujte, ako hoće Beograd da ima gotovanska zadovoljstva, on doista neće tražiti ozbiljno pozorište, on će tražiti samo pajacluke i lako je ostaviti na njegov trošak takve ustanove, koje će zadovoljiti njegovo prosto uživanje, jer tu nikad neće biti deficita. A može biti ni ja sam ne bih bio toliko ubeđen o potrebi ozbiljnog narodnog pozorišta da nisam video u sredini našega naroda, u susedstvu, kako se našoj braći preko Save zabranjuje da dižu svoje narodno pozorište.

Pozorište narodno pravo je skrovište umetnosti narodne. A što se tiče umotvorina narodnih, imao bih ovde da pomenem još jednu stvar. Nije davno bilo kada sam se sa jednim od susedne naše braće u Bugarskoj razgovarao: Zašto se kod njih ne javlja tako živ duh narodni, kao što se javlja kod nas? Da je kod nas, odgovori mi on, ostalo kao što je kod vas, da se pevaju uz gusle junaci, da se pronosi ime Obilića, da se priča istorija narodna, mi Bugari ne bismo bili tako lako utučeni u osećanju svoje narodnosti. Pa da i dalje ostavimo to guslama i saborima, reći ćete. Na žalost, valja nama i ovde spomenuti se kako naši sabori sve većma prestaju biti ono što su bili, kako postaju svaki dan sve više 'seiri', iskvareni.

Pozorištu narodnom dužnost je da onu svetlu osobinu narodnu, koja se gasi i kviri, podigne, prihvati, očuva i unapredi. A da to može učiniti, mala je snaga beogradskih građana. Narod ceo treba tome da pripomogne. Hoćemo li u interesu neopravdane štednje da ukinemo neznatnu pripomoć, mi ćemo onda učiniti da duh narodni bez nege i kritike oslabi, ali ćemo tom malom štednjom, gospodo i braćo, učiniti da dođe vreme kad nećemo više plaćati poreze za 6 talira svojoj državi, nego tuđinu po 60 talira, kao i naša braća u susedstvu. (Žagor.)

U. Knežević: Ovde, kao što sam video iz govora sviju dosadašnjih predgovornika, potrže se vrlo fino i suptilno pitanje o ovoj ustanovi. Govorilo se kakva je ovo ustanova, da li je potrebna ili ne, da li ima prećih potreba ili ne, govorilo se i o tome da li da taj teret treba da snosi cela zemlja ili ne. Što se tiče mene, ja sam toj ustanovi sasvim protivan, protivan sam zato što je to jedna srednjevekovna ustanova. Kad bi bila škola za obrazovanje, onda bi trebalo da je pristupna narodu besplatno, a ne samo da dolazi onaj koji ima da plati. Da ima prećih potreba, to svi znamo.

Panta Srećković:³⁾ Ja sam putovao po Turskoj, išao sam od Niša do Skoplja, i čim se smrkne, oni se zatvaraju po kafanama, te se sa čočecima na najbezobrazniji način zabavljaju. Ja sam putovao i po zapadu i video sam da ceo svet noću povrvi u pozorište. Ja doista držim da i ako oduzmete ovu pomoć pozorištu, ipak ono neće propasti, ali će doći kojekakvi komedijaši, kao ono pre što je bilo kod kupatila Šopovića, kad su došle neke Švabice, pa predstavljaju nešto što nikako ne odgovara našim narodnim osećajima. Sada birajte, hoćete li čočekluge ili lepe zabave, koje nam daju osim lepe zabave i primere, kako zli i nevaljali propadaju, a dobri i pošteni bivaju

³⁾ Panta Srećković (1834—1903), profesor srpske istorije na Velikoj školi. Napisao niz knjiga iz istoriografije, kao poznatu »Istoriju srpskog naroda«, ali su one zbog svoje krajnje nekritičnosti ostale bez značaja. Član svoje Liberalne stranke.

nagrađivani. Zato nikako nisam da se ova pomoć ukine pozorištu.

Radonja Nedić: Ja sam hteo da odgovorim g. Kujundžiću da je pozorište i crkva jedno isto. To je sasvim daleko jedno od drugoga. Niko neka ne misli da pozorište nije od potrebe, i ja sam tamo video da se predstavljaju neke lepe stvari, kao bitka kosovska, bitke koje su bile za vreme našeg oslobođenja. Zato ne bi trebalo pomoć tome pozorištu oduzeti, kad bi se moglo davati. Ali sada mi imamo preče potrebe da podmirujemo.

P. Đuričković: Ja nisam, gospodo, nigde kazao o pokvarenosti i o rdavstvu toga pozorišta kao što je to g. Kujundžić iz moga govora hteo izvesti. Ja nisam to kazao, nego sam kazao da mi imamo nužnijih potreba za podmirenje našeg opstanka. Kujundžić je kazao da on upotrebljava crkvu sa pozorištem i da je to jedan deo crkve. Ja pre svega odbijam to od svetinje crkve, ja neću da to odobrim; istina je da neki rad koji se u pozorištu radi, on njemu i dolikuje, a naprotiv za crkvu bi to bila sablazan. Kujundžić kaže da je to narodno pozorište i da ga narod hoće, jer veli da ga to vodi sreći i blagostanju. Narod i ne zna — tj. masa narodna — šta je to pozorište, no samo to znaju gospoda, činovnici, bogataši, trgovci i popovi, a narod samo plaća. Kujundžić veli da bi sreća za naš narod bila kad bi se po svim krajevima pozorišta ustanoviti mogla. I zaista, gospodo, kad bi to pozorište moglo na feder ići po krajevima naše zemlje, ja ne bih to odobrio, jer bi za naš narod bila pokvarenost i šteta, a ne prosveta i boljitak, kao što Kujundžić kaže. Kujundžić u nebo uzdiže pozorište. Još malo što ne reče da ono budi iz srca slabacka i da njega nema da ne bi niko umeo ni kome Boga nazvati. Kujundžić hoće da dokaže da se u pozorištu predstavljaju čisto srpske vrline i običaji. Istina da ima nešto i od toga, ali više ima što Srbin i ne zna kako se zove. Srpski su običaji to: gađati u nišan, skakati i preskakati, bacati se kamenom i brziti konje, a ne onako nježno pljeskati, grliti se itd., o čemu neću ovde da govorim. Neka gospoda navode za opstanak pozorišta i to što je pozorište blaž. poč. knez Mijailo ustanovio i nama predao. Knez Mijailo je nama, gospodo, dao skoro sve, a naročito to što danas ovde ne sedimo pod grlicem turskih topova, i zaista opet mislim da se veliki duh njegov neće na nas naljutiti ako sada, u ovom vrlo ozbiljnom vremenu, budemo ono što je mlogo nužnije od pozorišta nabavljali i imali. G. Kujundžić navodi kako u susednoj nam madžarsko-austrijskoj državi, a i u mnogim drugim državama, postoje pozorišta, pa iz toga izvodi da i mi treba to da činimo. Ja neću da ovde ustanove i običaje ni jedne države ponižavam, jer za to nisam pozvat, nego samo hoću da kažem da baš i jes za nas zlo što smo mi svagda sve što je tuđe

više voleli, pa ma bilo majušno i za nas nesno, nego naše sopstveno, pa ma bilo veliko i korisno. I zato sam mišljenja: za sada da se ne odobri ni pare za potpomaganje pozorišta.

Blagoje Božić: Što g. Kujundžić brani pozorište, možda da ima pravo, jer možda on besplatno sedi u pozorištu. (Žagor.) Ja sam tako doznao. Čudno mi je kako on sravnjuje pozorište sa našom crkvom. Zlo i naopako, braćo, ako se i u crkvi počnu grliti i ljubiti kao u pozorištu. Ali što kaže brat Vuja, da je knez Mijallo dao novac, to je zaista tako, ali valjda on nije dao da se natovari teret narodu i da plaća sirotinja toliki novac. Jedan siroma seljak, koji ne ume još ni da se obuče, on ne zna ni šta je pozorište. Dakle, odsudno sam protivan da se ništa ne daje.

Adam Bogosavljević: Ja pozorište upravo smatram kao jednu ustanovu bogatašku i gospodsku, u kojoj gospoda i bogataši, ne znajući šta će i kako će od obesti, provode svoje zaludno vreme i nalaze sebi zabave. Ne priznajem da je pozorište škola morala, jer vidim da u velikim varošima gde ima pozorišta, tu ima najviše nepoštenja. Tu najviše sede gospoda i bogataši, koji nemaju šta da rade. Zato sam da se ta pomoć pozorištu ne daje, nego neka ga pomaže opština beogradska, od koga se neposredno i koristi, ako ima kakve koristi.

N. Krupežević: Čim sam ustao, svi vi znate da sam protiv pozorišta, i ja to ne krijem. Ja znam i to da ima izvesne gospode koja nerado slušaju, ali ja ću moliti tu gospodu da me samo sad poslušaju, pa ma me drugi put ne slušali. Najveća prepreka koja nam smeta da zбриšemo ovu pomoć pozorištu, jeste to, što kaže brat Uroš, da je ona uzakonjena. U svakom društvu državnom ima dva reda ljudi. Jedan red koji upravlja tim društvom, koji stvara zakone, te odnose društvene, i drugi red koji je mnogo veći, ali ova manjina iz prvoga reda upravlja. Taj red koji upravlja većinom mi zovemo: gospoda — činovnici. Pre narodnih skupština izdavao je zakone državni savet — dakle sve sama gospoda. Posle toga došla je narodna skupština i dobila unekoliko vlast. Prve narodne skupštine, ja smem otvoreno da kažem, nisu samostalno stvarale zakone. Na njih su mlogo uplivilale vlade. (Žagor. Čuje se: Mi se ograđujemo, to je uvreda, i sl.) Molim vas, ja nisam svršio. Dakle nije nikakvo čudo što je pozorište uvedeno u zakon i sva pomoć pozorištu uzakonjena. Da li je pozorište korisno ili nije, o tome neću da govorim, jer ja nisam stručan u tome. Ali, ono se zove narodno pozorište, a nije narodno, nego beogradsko. Tu treba gledati ko se najviše tom ustanovom koristi. Srbiju mnogo košta taj Beograd. Srpska sirotinja plaća Beogradu osobite povlastice.

Što kaže brat Vujo, da radi spomena kneza Mihaila ne treba tu ustanovu da rušimo, mi je i ne

rušimo. Pozorište ostaje, ali ga mi ne možemo iz državne kase da potpomažemo. Ne dao Bog da mi time što vredamo velikog kneza Mihaila. Njega sirotinja nije nikada ni vređala, narod je njega voleo, nego gospoda su mu i došla glave. (Žagor.) Što kaže Kujundžić da se u pozorištu budi duh naroda, ja znam da duh narodnog oslobođenja nije ponikao iz pozorišta ni sa bine, nego u selu sa guslama, u opanku i guncu seljačkom. (Čuje se: To je istina!) Ja sam protiv pomoći pozorištu. Ja mislim da ni jedan seoski poslanik ne može glasati za pomoć iz narodne sirotinjske kase beogradskom pozorištu.

N. Radovanović: Ja neću da govorim kako je sad u pozorištu, ali znam da je narodni pojam taj da se u pozorištu budi narodna svest. Ako sad nije tako, to je do onih koji su na upravi pozorišnoj, i to treba da se popravi. U pozorištu mi treba da vidimo naše stare kosovske bitke, naše junake, naše novije ustanke i druge jake junačke karaktere. Zato sam ja da se to nikako ne ukida što se na pozorište daje. Pozorište je ono što i škola. Znao da naša braća pod tuđim skiptrom iz svojih opštinskih zavoda uzdržavaju, a mi zar kao država da ukinemo! Nemojmo, braćo!

D. Balaicki: Kad bi se od narodne skupštine zahtevalo da odredi sumu novca te da se podigne zgrada pozorišna, ja u današnjim okolnostima i sam bih se ustezao da dam glas za tu sumu. No taj slučaj nije. Zgrada je podignuta. Ovde se sad ište samo jedan malen darak. (Čuje se smeh i žagor.) Malen, zaista malen. Vi samo znate: Ha, ha! (Žagor.) I opet povtoravam: malen darak! Nego šta hoćemo? Hoćemo da porušimo i ono što smo podigli. Ako mislite da i tu zgradu srušite, neka se podigne na toj zgradi, čim se glasa, pa ako većina glasova bude da se poruši, neka se tamo podigne nadpis ovaj: Ovo je bivše pozorište srpsko; vrata mu je zatvorila skupština srpska od 1875. godine, ne hvala joj za to. Rušite dakle!

V. Radulović: G. Balaicki je izveo stvar tako, da ja smatram tu stvar kao svetu, i ograničavam se od rušenja. (Žagor. Čuje se: Dosta je govoreno.) Čutite, gospodo, kad ja govorim. Kad vi govorite, ja poštujem vaše govore i čutim. Ovo je, gospodo moja, mesto da se mi razumemo. U pozorištu je mesto gde ćemo da vidimo gde je naš deda, ili naš ovaj ili onaj junak izgubio glavu. Svi sretni narodi podižu ovakve zgrade. Što kaže g. Jevrem Marković da u našem pozorištu ima izlišnih stvari, i ja se slažem u tome. No to zavisi od administracije i uprave pozorišne, koju treba preustroiti. I ja sam podpuno za to da se tamo ne predstavljaju i ne viđaju nikakvi skandali. Ali inače, zdanje je sazidano, 30.000 dukata dao je Obrenović III da se podigne ovakva ustanova. Mi dajemo jednu malu

pomoć, pa i to hoćemo da ukratimo. Narodi slovenski, koji žive pod skiprom tuđe države, oni se refene pa daju na ovakvu ustanovu i imaju je. Srbija, mlada slobodna država, koju je Obrenović podigao kao i pozorište što je podigao, hoće pozorište da obori. Gospodo, ko hoće ovu ustanovu da poništi, taj hoće Obrenovića III da unizi. (Zagor. Viču: Nećemo, to nije istina!)

P. Đuričković: Ja se ograđujem od govora poslanika beogradskog Radulovića (Viču: Svi se ograđujemo!) Ja ne dozvoljavam da iko može više voleti svoga vladara od mene, a reči Radulovića su podla podmetanja. (Viču: Tako je.)

Ministar predsednik: Ja bih molio gospodu da ne mešaju ime Obrenovića u ovu stvar. Ja mislim da možemo mirno razgovarati o ovoj stvari, a da se ne pominje ime vladaoca. (Čuje se: To beogradski poslanik pominje.)

Živ. Nedić: Ja mislim da dopunim govor Vuje Vasića sa pravnog gledišta. Knez Mihailo dao je 30.000 dukata na podizanje pozorišta, pored onih novaca što su priložima skupljeni na podizanje pozorišta. Osim toga, odredio je 2—3.000 dukata godišnje na izdržavanje toga pozorišta. Kad je po smrti kneza Mihaila raspravljalo se imanje njegovo, onda po ugovoru sa naslednicima država je primila svu gotovinu kneza Mihaila do 100.000 dukata sa teretima sviju zavetina. Dakle ovde stoji obaveza da od one sume koju je država primila, mora davati na izdržavanje pozorišta. Po tome, ovde se ništa drugo od države ne traži nego ono što po ugovoru ima da daje.

Jevrem Marković: Ja sam kazao razloge koji su rukovodili manjinu odborsku. Sad imam da primetim još ovo dvoje:

Prvo, što je g. Vujo Vasić kazao da oni ljudi koji su protiv te ustanove govorili, upravo ne poštuju ime pok. kneza Mihaila. To ne stoji, jer ovde ne stoji ni u kakvoj svezi ime vladaoca sa ovom stvari. To nema smisla potrzati ime vladaoca.

Što kaže g. Kujundžić da je to škola, i ja sam kazao da prema kakvom ustrojstvu može da koristi pozorište kao škola. Naposljedku, da li je pozorište škola ili nije, to i nije predmet skupštine i njenog pretresa. Ovde je pitanje to, da li je potrebna ta ustanova ili ne, i mi držimo da nije potrebna, jedno što nije uređena kako treba, a drugo što narod ima prećih potreba.

Čuo sam, posle toga, da je izvesna suma data od pok. kneza Mihaila i da upravo interes od te sume jeste to što se pozorištu daje. Gospodo, ako je pokojni knez Mihailo ostavio pozorištu neku sumu, pa je ona upotrebljena na korist državne kase, onda ja kažem da je zloupotreba.

Tu sumu država treba da vrati onome čija je. Šta to znači da se država meša u privatne ustanove kneza Mihaila? Narodna skupština može da ima posla samo sa onim ustanovama koje su čisto narodne i narodu potrebne u budžet stavljene.

Al. Nikolajević: Može biti da je polovini skupštine poznato da stoji zakon od 1870. god. po kome je Narodno pozorište imaoovina državna. Ovdje nije spor o ničemu drugom, nego je reč o pomoći državnoj Narodnom pozorištu. A član 2. zakona o pozorištu kaže da se budžetom određuje cifra te pomoći. Dakle, može se govoriti samo o tome može li se cela ova suma koja je u budžetu odobriti ili je treba smanjiti. Svaki drugi govor je sasvim izlišan, jer narodna skupština ne može rušiti postojeći zakon. Dakle, dok se ne obori ovaj zakon, mi moramo ovu pomoć davati.

J. Bošković: Gospodo, mi smo i pre merili, kad smo na skupštini bili, šta narod naš može da podnese i pokazali smo da nismo trošili više no što smo privređivali. Sad najedanput predstavlja se da smo takvi sirotani da ne možemo ni ovih pedeset hiljada groša na pozorište dići, što ne iznosi više no 15 para s glave na glavu, no i ovo narod prirezom ne plaća, već iz redovnih prihoda državnih. Ako smo dakle toliko ogoleli, dobro, onda da i ne damo. Ali to nije istina. (Čuje se: Nije!) Ja to odbijam od našeg naroda i potpuno glasam za pomoć pozorištu, jer da to nije korisna i potrebna ustanova ne bi je svi narodi imali i održavali. (Čuje se: Dosta je govoreno!)

B. Božić: Molim, ja imam reč. Što reče g. Ba-laicki, ako se izbriše taj izdatak, da se tamo stavi neki nadpis. Mi bismo onda sretni tek bili kad bi se svačije ime od nas koji nismo odobrili taj izdatak tamo napisalo. (Zagor. Čuje se: Dosta je govoreno!) Ja molim g. predsednika da se glasa poimence, pa nek narod zna kakove je poslanike poslao i zašto je koji glasao.

Đ. Dorović: Što se mene tiče, ja sam za to da onim činovnicima pozorišta kojima je plata zakonom ujemčena odobrimo sumu, a onim drugim figurama ili gospođicama, koje nisu ukazom postavljene, da se ne odobri ni jedna para. (Zagor.)

Ilija Stojanović: Molim vas, braćo, i ja da kažem koju reč, biće lek. Doista, iz nekih razloga dobro bi bilo da se odkaže ova pomoć narodnom pozorištu, ali kad uzmemo u obzir to da mi do juče, a i sada, one zakone koje su sami činovnici izdavali poštujemo, zar ovde jedan zakon koji je narodno predstavništvo izdalo da pogazimo i ovako podlo poništimo. Ne, braćo! Mi imamo mesta da načinimo predlog za izmenu za-

kona i da Narodno pozorište ukinemo. Ali sad, dok postoji zakon, mi moramo da ga poštujemo.

Jevrem Marković: G. Ilija Stojanović reče da bismo ovako podlo poništili zakon. Molim da objasni šta znači to podlo?

I. Stojanović: Ispala mi je ta reč slučajno, nisam imao na umu da je kome podmećem. Uzimam je natrag. (Čuje se: Dobro, dosta je govoreno, da rešimo.)

Predsednik: Je li skupština dovoljno obavještena? (Glasovi: jeste.) Dobro. Onda čujmo g. ministra.

Ministar prosvete: Meni se čini, braćo, da mi ovde govorimo o jednom predmetu koji ne bi trebalo da nas tako razdražuje. Mi nemamo ovde da se dogovaramo kako ćemo porušiti Stambol kapiju, nego imamo da govorimo o pozorištu, koje postoji na onom mestu gde je neгда bila Stambol kapija, gde se nekad nije smelo proći od straha turskog.

Što se tiče pozorišta i njegove važnosti po obrazovanje narodno, ja bih imao da primetim da pozorište smatram doista kao prosvetnu ustanovu. Da li je ona kod nekih naroda upotrebljavana kako nije uvek donosila prave koristi narodu, to je drugo pitanje; i da li je naše pozorište uređeno tako da našem narodu donosi velike koristi u prosvetnom i kulturnom pogledu, i to je drugo pitanje. To stoji mnogo do vremena, do prilika u kojima smo, i do vlasti koja nastojava i vodi brigu o pozorištu. Nikakva ljudska ustanova kada je postala nije bila savršena. Po svoj prilici treba ostaviti i našem pozorištu vremena da se razvije na bolje, i što se tiče pravca i uređenja, i što se tiče duha koji tamo veje, kao i osoblja koje se tamo prikuplja.

U ono isto doba, braćo i gospodo, kada je još stara Grčka postala svetilo ljudske obrazovanosti i slobode, u ono doba starale su se grčke države, a naročito Atina, da imaju svoje narodno pozorište; i onda kada je sva Azija potekla na Grčku da je uništi, onda su se mladi Grci oduševljavali u pozorištu onakvim primerima junačkih i rodoljubivih karaktera kao što su naš Obilić i Kraljević Marko. U docnija vremena, u srednjem veku, postojala su pozorišta u nekim zemljama prema prilikama narodnog života i društvenog obrazovanja, a danas kod sviju naroda, koji imaju iole svoje državne pomoći i osobne narodne kulture, vidimo i pozorišta narodna.

S druge strane valja nam imati na umu da ni jedan narod nema toliko potrebe za svojim narodnim pozorištem kao naš narod. Mi stojimo ovde na raskršću. Valja nam se boriti i protivu kulturnih osvojenja od strane tih naroda koji su oko nas. Mi treba svim sredstvima da se

protiv te umne poplave zapadnih ili uopšte tuđinskih narodnosti odupremo. U ta sredstva dolazi na prvom mestu narodna škola, narodna prosveta sa svima svojim granama, a u svezi sa tim stoji i narodno pozorište. U naše pozorište dolaze ljudi, građani i mladići, koji se iz cele Srbije, pa i s drugih strana, u našoj prestonici obrazuju ili drugim poslom putuju i susreću, a posle se opet vraćaju u narod. U tom se pozorištu predstavljaju komadi u kojima se vrlo često ogledaju uzoriti karakteri iz naše narodne istorije. U tom pozorištu neguje se živa narodna reč, narodna poezija i književnost i umetnost dramska; u njemu se iznose crte uglednog poštenja, kome treba težiti; u njemu se isto tako iznose i nevaljali karakteri grešnika, koji se izlažu poniženju i podsmehu, da ih se svet kloni. Najposle kada pogledamo još i ovo, da od Dunava i Save pa do reke Marice i Egejskog mora nema nikakvog narodnog pozorišta, a u svima tim krajevima živi rastureno narod skrpski, i u njima se retko gde dalje čuje i glas zvona, a kamo li narodna pesma, narodna misao na pozornici.

Dalje, gospodo, pozorište, kao što pre neki govornici napomenuše, počelo se osnivati dobrovoljnim prilozima iz vremena kad smo još jedva i pomišljali da ćemo moći da pođemo kakvim većim razmerom prosvete, obrazovanosti, umetnosti narodnje; o narodnom pozorištu mislilo se i radilo još pre 20 i 30 godina, kad smo jedva imali u celoj Srbiji nekoliko srednjih i do stotine osnovnih škola. Od priloga koji su tada prikupljeni i posle sa onim što je pok. knez Mihailo dao, osnovano je pozorište i to na osnovu zakona od 9. oktobra 1870. godine. Po tome zakonu treba pozorištu odrediti izvesnu godišnju pomoć. Sad koliku pomoć? Ta pomoć ne bi mogla da bude tako malena da bi se upravo čuteći pozorište zatvorilo, što bi naravno moralo nastati ako mu ne damo sredstava da može opstati i razvijati se.

Neka gospoda napominju da bi to bio luksuz. Što se tiče luksuza, braćo, ako hoćemo da uništimo, treba da počnemo od samih sebe, od svojih kuća i familija, a ne od jedne prosvetne ustanove, koja treba da nam i spomenom svoga postanja i nar.-kulturnim zadatkom svojim bude draga i sačuvana. Naposletku, što se tiče oskudice našeg naroda, držim da nećemo mlogo pomoći narodu ako mu olakšamo danak sa 2.000 dukata. Narodu ćemo u tome pogledu mnogo više pomoći ako mu otvorimo put prosveti i svakovrsnom unapređenju, ako mu razvijemo zemljoradnju, industriju i prosvetu.

Naposletku da kažem još i to, kako držim, da pozorištu može biti posle nekog vremena neće ni biti potrebna tolika državna pomoć. Ali za sad mislim na svaki način da bi bilo nezgodno,

a i nepravo, da mu se ta pomoć odreče. Zato se i nadam da će velika većina narodne skupštine glasati da ostane kako je predložena pomoć narodnom pozorištu. (Čuju se povici: Da se glasa, da se glasa!)

Najzad se, u opštem žagoru i svadi, prešlo na glasanje, ustajanjem. Velika većina poslanika, pripadnika inače Liberalne stranke, koja je bila na vlasti i imala većinu u Narodnoj skupštini, izjasnila se za predloženu pomoć Narodnom pozorištu, bilo iz ubedenja, bilo iz stranačke discipline.

Opozicioni poslanici, uglavnom radikali, ogorčeni ovim, počeli su da viču i lupaju nogama, osporavajući valjanost glasanja. Da bi ih umirio, predsednik skupštine jo ponovio glasane. Rezultat je bio isti kao i pri prethodnom.

Nezadovoljni, poslanici radikali su pokušali da bar smanje sumu predviđenu za pomoć pozorištu. Međutim, ni u tome nisu uspeli. Ponovo je nastala graja i sveopšta svađa. Predsednik skupštine pokušao je da umiri ogorčane radikale:

»Molim vas, braćo, umiriti se! Vi treba da brinite stvar sa vašeg gledišta, ali morate da pošujete mnjenje većine.«

Potom je objavio da je odluka o pomoći pozorištu izglasana i usvojena, pa je usred vike i gužve zaključio ovu burnu sednicu. To je već bilo kasno u noć.

Dakle, stavovi vlade i opozicije o pozorištu ostali su do kraja dijametralno suprotni, pa je debata neprestano dobijala u žučnosti, da bi se završila svađom i neredom, jer su radikalski poslanici, ogorčeni izglasavanjem pomoći pozorištu, bučno protestovali i odbili da se razidu.

Otkuda taj otpor prema pozorištu, to potpuno negiranje njegovog značaja i vrednosti, otkuda ta čak mržnja prema njemu?

Odgovor se može dobiti upoznavanjem sa ličnošću i shvatanjima dvojice šefova Radikalne stranke, inače protagonista ove tragične skupštinske farse, Adama Bogosavljevića i Jevrema Markovića, koji su, veoma obrazovani i visoko moralni ljudi, nastupali sa svojih principijelnih pozicija. (Očevidno da nema razloga opširnije govoriti o neizbežnom inadžijskom opozicionarstvu pojedinih poslanika, koji su svaki vladin predlog kao takav dočekivali na nož, kao ni o konzervativnosti i kulturnoj zaostalosti većine poslanika sa sela i iz palanki, kojima je pozorište predstavljalo nešto odista nepotrebno i strano.)

Već samo ime Adama Bogosavljevića (1844—1880) ostalo je kao pojam u političkoj istoriji Srbije. Pošto je završio filozofski fakultet u Beogradu,

on se vratio u svoje selo u Timočkoj krajini i posvetio obrađivanju zemlje. Uz to se bavio politikom, propovedajući nepomirljivu borbu protiv vlade, birokratije, najzad protiv grada kao takvog, u kojem je video krvnog neprijatelja selu. Njegov lični primer, vezanost za zemlju i seljake, skromnost i čestitost do asketizma, fanatična borbenost i požrtvovanost, nesumnjiv govornički dar, a ponajviše njegove ideje, pre svega zahtev za ukidanjem svih dažbina i nameta kojima je seljak bio opterećen, da bi se izdržavala država i njene institucije, obezbedili su mu ogromnu popularnost među seljacima u njegovom kraju i oni su ga 1874. izabrali za svoga poslanika. Kad je početkom 1875. bio uhapšen u Negotinu, njegovi seljaci su provalili u zatvor i nasilno ga oslobodili. Na ponovnim izborima u leto 1875, kada je Radikalna stranka povećala svoj broj glasova, ponovo je izabran za narodnog poslanika i postao vođ grupe radikalskih poslanika u skupštini. Radikalni duh, fanatik svojih ideja, on se odista lavovski borio za program koji je proklamovao svojim seljacima, ne birajući sredstva, podjednako isključiv i slep i kad voli i kad mrzi. Prilikom rata 1876. Turci su opustošili Timočku krajinu i on je samoinicijativno otvorio državne magacine i razdelio hranu gladnom narodu. Vlada je to kasnije iskoristila protiv njega i uhapsila ga, optuživši ga za pljačku i razbojništvo. Trećeg dana je umro u zatvoru pod sumnjivim okolnostima.

Jevrem Marković je stariji brat Svetozara Markovića, koji je već februara 1875. bio umro. Datum Jevremovog rođenja se ne zna. Prvo je bio profesionalni oficir. Početkom šezdesetih godina usavršavao se u artiljerstvu u Pruskoj, ali čim je 1863. izbio u Poljskoj ustanak protiv ruske okupacije, on je uzeo učešća u njemu. Posle slomljenog ustanka, vratio se u Srbiju, gde je jedno vreme bio profesor artiljerstva u vojnoj školi. Oficirski poziv je napustio 1870. i bavio se, otada, raznim poslovima, ponajviše trgovinom, da bi izdržavao porodicu. Međutim, svoju glavnu aktivnost posvetio je saradnji u političkim i revolucionarnim akcijama svoga brata Svetozara. U Jagodini je 1875. bio izabran za narodnog poslanika, vatreno zastupajući program svoga tek preminulog brata. U Srpsko-turskom ratu 1877—8. komandovao je, kao potpukovnik, knjaževačkom vojskom, koja je oslobodila Pirot i Belu Palanku. Njegova popularnost bila je tada na vrhuncu. Bojeći ga se, knez Milan je odlučio da ga ukloni. Uhapsio ga je s grupom istaknutih političkih opozicionara, pod optužbom da je, s ostalima, učestvovao u tzv. »Topolskoj buni«, koja je bila uperena protiv vladajuće dinastije i njenog režima. Među uhapšenima osuđenim na smrt bili su i bivši predsednik vlade Aćim Čumić i poznati Ilija Milo-

savljević Kolarac, ali su oni u poslednjem trenutku pomilovani, dok je Jevrem Marković streljan, u Arandelovcu, 31. maja 1878.

Mada su Adam Bogosavljević, Jevrem Marković i ostali radikali istupali protiv pozorišta kao takvog, razmotrimo ipak i njihove činjenične primedbe.

Njihova tvrdnja da Srbija živi u izuzetnim prilikama, da je ophrvana bezbrojnim nedaćama, da ima prećih potreba — imala je osnove.

Srbija je još bila vazalna zemlja, na beogradskoj tvrđavi se još vio sultanov barjak; oslobodilačke borbe, ustanci i ratovi, nizale su se neprekidno. Jula 1875. buknuo je veliki Hercegovački ustanak, koji se ubrzo proširio na Bosansku krajinu i zapadnu Posavinu. Srbija i Crna Gora su nameravale da zagaze u rat i priteknu ustanicima u pomoć, ali su pod pritiskom Rusije i Austrije bile primorane na odugovlačenje, tako da su zaratile tek godinu dana kasnije, 30. juna 1876. Znači, ova debata o pozorištu vođena je u krajnje nesrećno vreme — kad se svakog trenutka očekivao početak novog rata.

Nesumnjivo je bilo tačno da je Srbija siromašna, sa 95% nepismenog stanovništva, i da nema novaca za luksuziranje. Krajnje nerazvijena, seljaci sa drvenim ralom predstavljali su preko 90% stanovništva, bez rudnika, industrije, železnica, puteva, bez ikakvih drugih izvora prihoda, morala je biti osuđena na krajnje siromaštvo. Pogotovo ako se tome dodaju neprekidna ratna pustošenja i ogromni izdaci za vojsku.

Međutim, tvrđenje radikala da Narodno pozorište nije dobro, da je loše vođeno i da ne odgovara »narodnim potrebama« — teško se može prihvatiti. Upravnik i dramaturg Narodnog pozorišta bio je tada Jovan Đorđević (1826—1900), istaknuti književnik, istoričar, prosvetitelj, čovek izvanredne kulture i fanatično zaljubljen u pozorište, osoba izuzetne energije i požrtvovanja, osnivač Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu a i Narodnog pozorišta u Beogradu, dakle najproverenija i najkvalifikovanija osoba koja se za ovaj posao mogla uopšte naći. Dodamo li tome da su u Književno-umetničkom odboru, koji je, uz upravnika, odlučivao o radu Narodnog pozorišta, bili, pored Milana Kujundžića Aberdara, Jovan Bošković (1834—1892), profesor Velike škole, poznati pisac, jezičar i pozorišni stručnjak, i Svetislav Vulović (1847—1898), tada najistaknutiji srpski književni i pozorišni kritičar, takođe profesor Velike škole, videće se da je uprava Narodnog pozorišta bila u odista najboljim rukama. Ali, sigurno je da su ambicije i program tih ljudi išli ispred svog vremena i nivoa sredine. No, možemo li ih kriviti zbog toga?

Dakle, objektivno posmatrano, teško bi se moglo prihvatiti da Narodno pozorište nije zasluživalo pomoć i poverenje zbog toga što su ga vodili nesposobni ljudi — ansambl je bio sastavljen od najboljih glumaca koji su se dali okupiti — ili zbog toga što nije odgovaralo »narodnim potrebama«. Očevidno, ovde se u stvari radilo o potpuno različitom shvatanju »narodnih potreba«.

Glavna nevolja proistekla je iz činjenice što je Svetozar Marković (1846—1875), tvorac i ideolog socijalističkog pokreta u Srbiji umro sasvim mlad, tako da svoje ideje i znanja iz društvenih nauka, sakupljene u toku studija u Rusiji i Švajcarskoj, po povratku kući nije uspeo samostalno i stvaralački da razradi. Ne stigavši da do kraja prouči svoju zemlju, on je mnoge inače korisne misli i zaključke šematski primenio na sasvim specifične srbijanske prilike.

U to vreme Srbija je doživljavala najveću i najtežu društvenu krizu u svojoj istoriji. U njoj, doskoro potpuno izolovanoj od Evrope, počeo je da se ruši čitav stari način života, anahroničan, okamenjen nekoliko stotina godina, formiran silom surove turske okupacije, sveden na vegetiranje u najdoslovnijem smislu, samo s jednim jedinim ciljem: da se biološki preživi.

Po oslobođenju zemlje od Turaka, polako je nadirao iz Evrope moderan način života, novčana privreda, kapitalistička proizvodnja za tržište, uz zanate počela se javljati industrija, bankarstvo. Nastali su gradovi i centri života nacije prešli su u njih. Seljačke mase, svedene dotle na beslovesnu raj, uspavane dugom i teškom turskom okupacijom, neuke, nepismene, razumljivo da su se teško uključivale u tu sasvim izmenjenu društvenu, ekonomsku, kulturnu situaciju.

Seoske zadruge, dotle jedine čvrste organizacione forme narodnog života, raspadale su se, a sa njima i celi dotadanji način života. Seljak, izgubivši oslonac u svojoj zadruzi, koja je bila dobro organizovana proizvodna zajednica, sposobna da svoje članove opskrbljuje svime neophodnim za taj primitivni seoski način života, i koja nikada nije nijednog svog člana ostavljala samog u nevolji, a još nesposoban da se uključi u proizvodnju za tržište, mada je raspolagao svojim komadom zemlje, osetio se odjednom kao da se našao na pustoj ledini, usamljen, napušten od svih. Počeo je da siromaši, propada, očajava. Potpuno obeshrabrenom, staro patrijarhalno društvo, sa svojom zadrugom, sa svojim jednostavnim ali čvrstim životnim i moralnim normama, izgledalo je sada kao — izgubljeni raj; a grad, kao nosilac nove, kapitalističke privrede, krvni neprijatelj.

Svetozar Marković je shvatio tešku situaciju u kojoj se našlo srbijansko seljaštvo i duboko je

saosećao sa njegovim patnjama. Međutim, njegov društveni i ekonomski program nije nudio rešenja. Polazeći od Marksovih analiza razvijenih industrijskih zemalja na zapadu, on ih je neadekvatno primenio na situaciju u Srbiji: kod njega su srbijanski seljaci postali — eksploatirani proletarijat, a grad kao takav — kapitalist eksploator. Pri tom grubom generalisanju on nije primetio da u selu ima i gazda i zelenaša, a da u gradu većinu čini radna sirotinja. Za glavnog narodnog neprijatelja proglasio je birokratiju. Ta zvučna reč postala je njegova opsesija. U svim svojim govorima i napisima on se najviše bavio njome, verujući da ne može biti nikakvog napretka dok ona ne bude u celini uništena. Da nesreća bude veća, on je pod birokratijom podrazumevao svekoliko činovništvo, čak i ono, bedno plaćeno, koje je služilo u ustanovama neophodnim za opšti napredak, za održavanje elementarnih oblika civilizacije. I dok se svom žestinom okomljavao na birokratiju, koja je tada bila sasvim malobrojna i relativno skromnog uticaja, on prave nosioce društvene moći, kao industrijalce, krupne trgovce, bankare, koji razumljivo nisu bili nigde zaposleni niti imali zvučne funkcije, skoro da nije primećivao.

Užasnut Marksovim prikazom sudbine industrijskog proletarijata, Svetozar Marković je zaključio — pod uticajem ruskih revolucionara šezdesetih i sedamdesetih godina, koji su presudno delovali na njegovo idejno formiranje — da srpsko seljaštvo može sebi naći spasa jedino u vraćanju nazad, u staro patrijarhalno društvo, u zadruge kao proizvodne organizacije sa zajedničkom svojinom, u prirodnu privredu, u starinski moral, u suštini hrišćanski, u neku vrstu idiličnog rusovskog primitivnog komunizma, gde bi svi bili jednaki i blaženi u sveopštoj zaostalosti.

Na nesreću, taj niz zabluda Svetozara Markovića, proisteklih iz njegovih ideja, podjednako napabirčenih kod Černiševskog i Pisareva, kao i kod Bakunjina i Marksa, njegovi naslednici i sledbenici su još više potencirali. Mnoge suvremene socijalističke ideje, koje bi, adekvatno primenjene, mogle Srbiji pružiti perspektivu povoljnijeg društvenog razvoja, oni su vulgarizovali i pojednostavnili do karikature i besmislice.

U tome je prednjačio Adam Bogosavljević. Po njemu, grad je bio nosilac svega zlog, ružnog, pokvarenog, nepoštenog. U njemu su živeli samo gotovani, lenštine, eksploatori; građanima je bio jedini cilj u životu da se dokopaju plate »džabe« i da »uživaju u dokolici«. Da bi to postigli, morao je neko drugi da radi umesto njih: seljaci! Jer, po njemu, drugog rada i nema do fizičkog, onog na njivi, kopanja, oranja; sve drugo je parazitizam. Za njega su, zato, svi se-

ljaci oličenje dobrote, poštenja, radinosti, naivnosti.

Taj svoj program egalitarnosti seljačkog socijalizma, Adam Bogosavljević je plastično izneo u jednom svom skupštinskom govoru:

»Naš težak najviše vremena troši radeći, jer po 15 časova dnevno muči se i znoji; on radi najteži, najkorisniji i najproduktivniji rad na svetu, jer šta je preče čoveku od hleba? Činovnik naprotiv ne radi više od 5—8 časova dnevno, njegov rad je daleko lakši i neproduktivniji od težačkog, počem se većinom sastoji u nekorisnom piskaranju i grdnom trošenju artije. Naš težak se ispucavao radeći, pa ipak živi u strahu i brizi ne znajući da li će uživati plodove svoga truda, jer uspeh njegovog rada ne zavisi samo od njegove volje, nego više od prirodnih elemenata; dok naprotiv činovnik živi bez brige, bila suša, bila kiša, bio petak, bio svetac, njemu je svejedno, on zna da težak mora dati Bogu božije, a gospodi gospodsko. Naš se težak većinom hrani suhom projom, pasuljem, koprivama i lukavcem, dok naprotiv činovnik se hrani belim hlebom, mesom i drugim izrednim jelima. Dok težaci žive u niskim čađavim kućicama, a spavaju skoro na goloj zemlji, dotle se činovnici baškare po velikim i sjajnim kućama, a spavaju na mekim dušecima. Dok kod težaka malo i veliko, muško i žensko, mučeći se znoji, zarađujući svoj hleb, dotle činovničke žene i deca ništa ne radeći opet padaju na teret tom izmučenom narodu. Jednom reči, izgleda kao da su težaci osuđeni večito da rade, a gospoda samo da se slave. Kod sve tolike nejednakosti u radu i uživanju, između težaka i činovnika, ovaj za svoj rad dobija 10—240 groša dnevno, a težak, koji svojim znojem i radom mora da plaća i rani činovnika, ne dobija za svoj rad više od 3—12 gr. čar. dnevno. Pitanje je sad, odkud činovnicima pravo da im narod mora njihov rad skuplje da plaća, no što se plaća sam narodni rad?

Taj Bogosavljevićev kult seljaštva i fizičkog rada — ponikao koliko pod pritiskom faktičke društvene situacije Srbije, toliko i iz kratkovide i opasne demagogije — naišao je na oduševljen prijem i podršku kod seljačkih masa. To se lako da objasniti. Fizičkim radnicima svaki duhovni rad izgleda lak, nepotreban i uvek suviše plaćen, kao »traženje hleba bez motike«. Oni su protiv svake podele rada, mada bez nje ne može biti napretka. Nemajući sposobnosti za duhovne napore, niti osećajući ikakvu potrebu za njima, oni istovremeno mrze, negiraju intelektualce, ali im i zavide. Pošto njihov rad, fizički, daje odmah konkretne, opipljive plodove, a kultura je utemeljena u celinu nacionalnog života, tako da njeni rezultati ne mogu biti ni brzi ni jasno uočljivi, oni su sasvim razumljivo, odmah, svim srcem, prigrlili ideologiju po kojoj su jedino oni

»narod«, »proizvodna klasa«, dok su svi ostali »gotovani«, a kultura, civilizacija, uljuđenost samo izumi vladajuće gospode, koja je pomoću njih htela zavaravati narod, držati ga potlačenog, a sebi obezbediti privilegije i uživanja.

Zaslepljen mržnjom, Adam Bogosavljević je ostao do kraja žrtva svojih zabluda. Pokretu koji je vodio naneo je ogromne štete, kao i narodu kome je odista želeo pošteno da služi. Umešto da shvati da je srbijansko seljaštvo pre svega žrtva sopstvene proizvodne i kulturne zaostalosti, pa da, tako, prihvati prosvetćenost kao glavnu polugu koja će ga izvući iz teškog položaja u kojem se stvarno nalazilo, on je postao glorifikator te zaostalosti, fanatični propovednik protiv kulture i društvenog razvoja, protiv emancipacije srbijanskog sela i njegovog uključivanja u suvremenu civilizaciju, tvrdeći da zapad svojim tekovinama »kvvari naš narod«.

Te kobne paradokse prvih socijalista u Srbiji najbolje je okarakterisao Jovan Skerlić:

»U prvom času, još početkom sedamdesetih godina, bio je osnovni nesporazum između onih koji su povelili radikalni pokret i same seljačke mase. Mladi socijalisti i demokrati, napojeni modernim idejama slobode i federalizma, objavili su rat policijskoj državi, i pod njihovu zastavu došle su velike seljačke mase još u atavističkim instinktima svojih predaka pastira i hajduka, koji su vekovima živeli slobodnim životom, i koji su bez istorijski stvorenog osećanja celine, bez socijalne discipline koja dolazi kao posledica socijalnog života, mrzele svaku organizaciju i bunile se protiv države uopšte. Svetozar Marković je hteo uništenje birokratske države i stvaranje saveza slobodnih opština i zadružne svojine zato što je gledao u budućnost; seljačke mase koje su sa njime pošle bunile su se protiv države kao organizacije uopšte, htele su da sačuvaju svoju opštinsku samoupravu i primitivne forme života, zato što nisu htele napred, što su se grčevito držale prošlosti.«

(Izabrao i priredio JOVAN VAGENHALS)